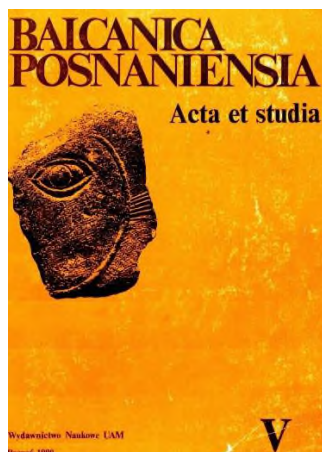

Piotr Dyczek, *Wybrana ceramika z Novae – kampania 1983*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 279–286.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.21>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52700>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

WYBRANA CERAMIKA Z NOVAE – KAMPANIA 1983

PIOTR DYCZEK

ABSTRACT. Dyczek Piotr, *Wybrana ceramika z Novae – kampania 1983* (The selected pottery from Novae – 1983 campaign). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 279 - 286, 3 figs. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

This article is devoted to the analysis of pottery, found at Novae by the Archaeological Expedition of the University of Warsaw in 1983. All types of vessels come from the manufacture at Butovo and Hotnica. The amphorae were in part imported from Dacia and the Black Sea coast. The whole material may be dated to the turn of the 3rd and the 4th centuries A. D.

Piotr Dyczek, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Institute of Archaeology of the University of Warsaw), Krakowskie Przedmieście 1, 00-047 Warszawa, Polska – Poland.

W trakcie kampanii wykopaliskowej prowadzonej w roku 1983 w naddunajskiej twierdzy legionowej Novae, główne prace w jej północno-zachodniej części koncentrowały się na odsłanianiu szpitala wojskowego – *valetudinarium*.

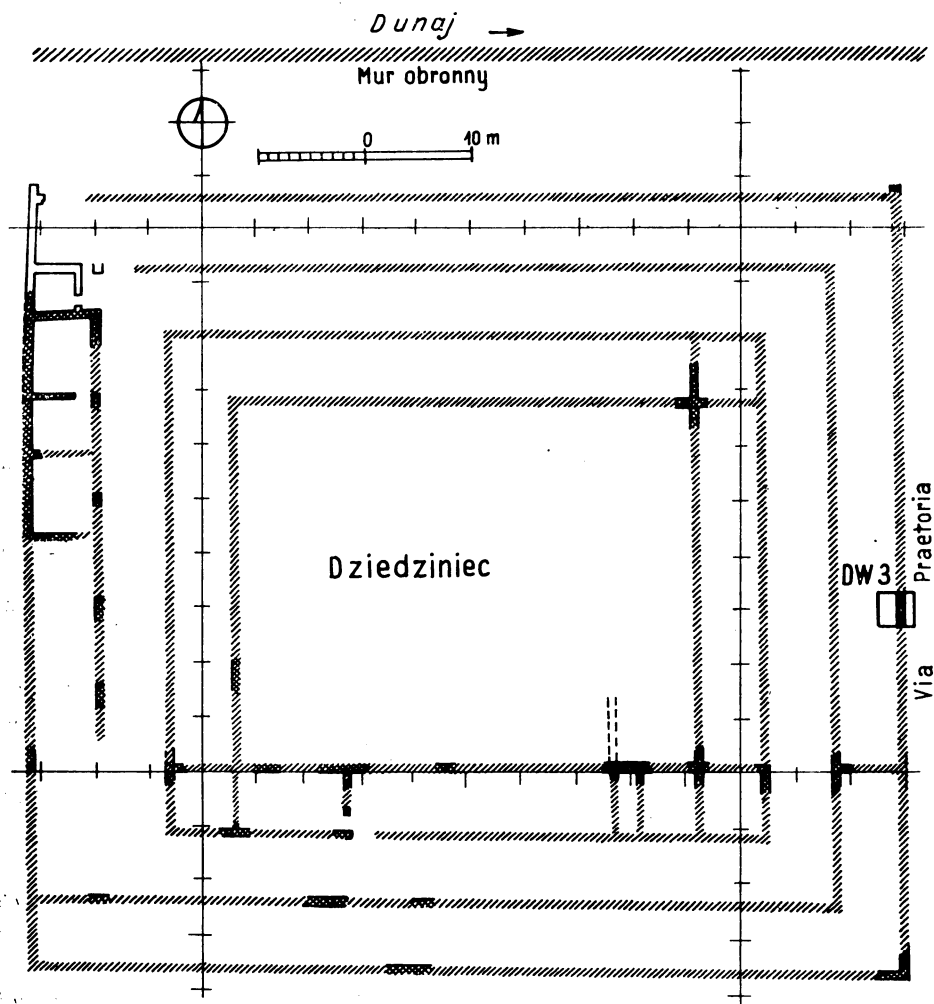
W celu uchwycenia biegu wschodniego zewnętrznego muru, wzdłuż *via praetoria* założono wykop, który oznaczyliśmy symbolem DW 3. Miał on wymiary 5,5 m x 4,5 m i leżał na kwadratach III, 333, 334, 353, 354 (ryc. 1 i 2).

Wykop ten był bardzo bogaty w treść archeologiczną: mur wschodni *valetudinarium*, późny mur WZ, ulica będąca przedłużeniem znanej nam z wcześniejszych kampanii z terenu budowli z portykami, kanał, który na podstawie monet możemy datować na przełom III i IV w. n.e.¹, wreszcie mury, które wydają się być wcześniejsze od murów szpitala.

Szczególnie interesująca jest stratygrafia. Znalezione monety pozwalają na wstępne datowanie wielu warstw. Dotyczy to głównie poziomu leżącego na 38,70 - 39,00 m n.p.m. Po uwzględnieniu naturalnego spadku terenu okazało się, że odpowiada on wcześniejszej fazie osadnictwa cywilnego, kiedy szpital wojskowy przestaje funkcjonować, przynajmniej jeśli chodzi o część wschodnią.

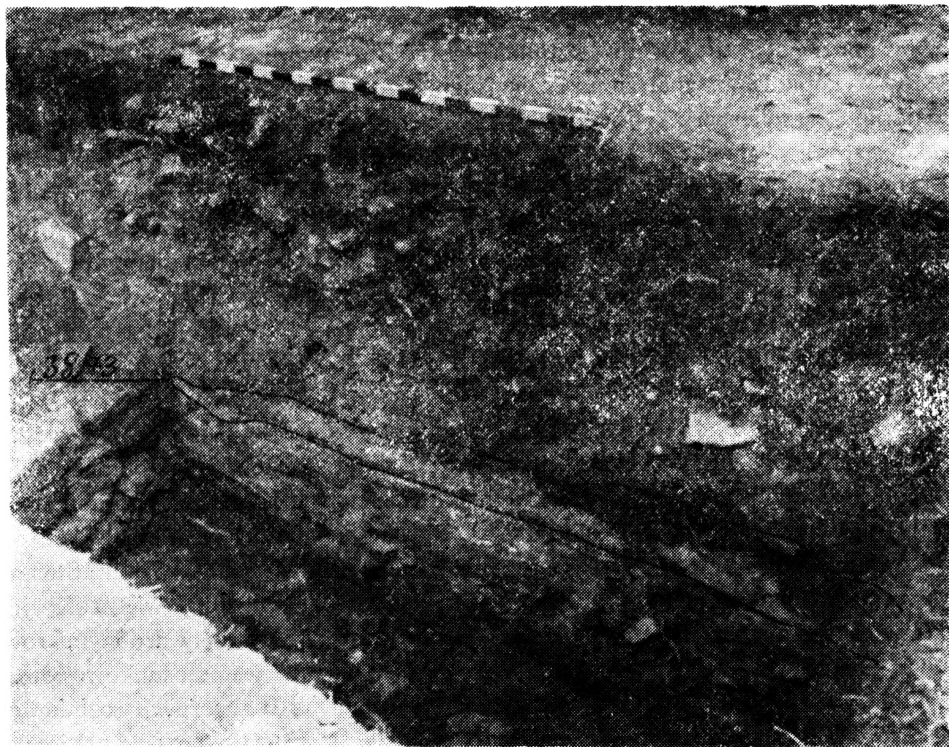
Pierwszy okres po zniszczeniu czy też opuszczeniu *valetudinarium* zaznacza się w stratygrafii warstwą humusu o miąższości 0,08 - 0,15 m. Lekkie wznoszenie się

¹ W tym miejscu na poziomie ulicy znaleziono monety Dioklecjana.

Ryc. 1. Novae 1981. Plan *valetudinarium* z naniesionym wykopem DW 3, założonym w trakcie kampanii 1983 roku. Oprac. R. Massalski, do druku przygotował L. Fijał

tej warstwy przy zachodnim licu muru wschodniego szpitala wskazuje, że nie był on w tym okresie rozebrany. Wyżej znajduje się warstwa intensywnie żółtej glinki o grubości 0,15 - 0,20 m. Opada ona nieznacznie w kierunku południowym. Całkowita długość tej warstwy wynosi 3,30 m. W odległości 0,7 m od zachodniego lica muru wschodniego, warstwa ta jest przemieszana z okruskami węgla drzewnego. Wyżej wyróżnia się warstwa intensywnie spalenizny o miąższości 0,15 - 0,25 m. Występuje w niej również popiół, fragmenty dachówek i średniej wielkości kamienie. Wydaje się, że warstwa ta jest cezurą oddzielającą poziom pierwszego w tej części odcinka IV osadnictwa cywilnego od późniejszych nawarstwień.

Ryc. 2. Novae 1983. Sondaż DW 3 z zaznaczonym na południowym profilu poziomem budowli cywilnej. Fot. P. Dyczek

Następstwo wydarzeń możemy zrekonstruować w ogólnych ramach następująco. Po zaprzestaniu użytkowania szpitala wojskowego część znana z wykopu DW 3 pozostawała dość długo nie używana, o czym świadczy warstwa humusu. Nowi przybysze wykorzystali istniejący mur *valetudinarium* do wzniesienia budowli. Zachowała się jej podłoga — żółta glina. Trudno dokładnie określić wymiary tej budowli, ponieważ jesteśmy ograniczeni wymiarami wykopu. Nie można jednak wykluczyć, że obejmowała ona obszar szerokości jednego traktu wewnętrznego szpitala, a więc. 5,2 m.

Znalezione w warstwie podłogowej oraz warstwie spalenizny monety pochodzą z czasów panowania trzech cesarzy: Aurelianusa (270 - 275), Probusa (276 - 282) i Dioklecjana (284 - 305). Jeśli uwzględnimy wprowadzenie reformy monetarnej przez Dioklecjana (294 r.), a później przez Konstantyna I (311 r.), to możemy datować cały poziom po roku 270 do początków IV w.² Wynikać z tego może, że monety Aurelianusa i Probusa były w obiegu do początków IV w.

² Por. M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1979, s. 354 nn.

Całość materiału ceramicznego pochodzącego z opisanego wyżej poziomu możemy podzielić na trzy grupy: ceramikę zasobową, stołową i kuchenną.

W wykopie DW 3 znaleziono liczne fragmenty amfor – stanowią one 2/3 całego materiału ceramicznego. Niestety zły stan zachowania nie pozwala na dokonanie rekonstrukcji wyglądu całych naczyń. Toteż z konieczności więcej uwagi poświęciłem rodzajom używanej gliny. 61 % fragmentów wykonanych było z dobrze oczyszczonej gliny jasnobrązowej; zawierała ona białe kwarcowe domieszki oraz mikę. Pozostałe 39 % fragmentów – z gliny po wypaleniu czerwonej, a zatem zawierającej więcej związków żelaza. Podobnie jak w przypadku pierwszej grupy fragmentów również stosowano domieszki białe. Były one jednak grubsze, mniej natomiast było miki. Różnica odcieni w barwie gliny wynikała zdaniem B. Sultova z przyczyn technologicznych³.

Powierzchnia amfor jedynie w 27 % miała kolor gliny – jasnobrązowy, w 18 % zaś – czerwony. Około 22 % fragmentów jest z bardzo dobrze wyrobionej gliny jasnobrązowej z brunatnymi domieszkami. Również w tym kolorze jest powierzchnia tych fragmentów. Różnią się one od pozostałych fragmentów jasnobrązowych nie tylko domieszkami, ale również tym, że nigdy nie były pokrywane angobą. Stosunkowo rzadkie są fragmenty amfor pokryte kanelami. Oznacza to, że większość tych naczyń miała powierzchnie gładkie i jedynie niektóre pokryte były drobnymi rowkami, przeważnie w partii brzuśca. Grubość ścian naczyń jest stosunkowo duża. Średnio wynosi ona 0,005 m – co wydaje się świadczyć o znacznych rozmiarach naczyń. Zachowane uchwyty mają przekrój okrągły, są gęsto rowkowane i skrócone wokół własnej osi. Rzadziej występują uchwyty taśmowe z dwoma płytkami i szerokimi rowkami.

Uwzględniając te uwagi technologiczne możemy stwierdzić, że większość amfor jest produkcji miejscowej. Dominują naczynia wyprodukowane w ośrodku ceramicznym w Butowie, pochodzące z III i IV w. (ryc. 3 : 3). Możemy również wyróżnić amfory, które prawdopodobnie wyrabiano w Dacji w II i III w.⁴; według typologii G. Popiliana zaliczyć je należy do typu 204 (ryc. 3 : 6) oraz 212 (ryc. 3 : 5). Wydaje się, że charakterystyczne dla Mezji i Dacji w III w. są amfory z kręconymi, gęsto rowkowanymi imadłami (ryc. 3 : 1)⁵. Często powierzchnię amfor posiadających takie uchwyty pokrywano brązową lub czerwoną angobą. Inne amfory być może były sprowadzone z Dobrudży, np. ta, której fragment przedstawiono na ryc. 3 : 4. Według B. Böttgera należy je datować na V w. (ryc. 3 : 4). Fragmenty tych naczyń znaleziono również w oddalonym od Novae o parę kilometrów Iatrus⁶. Nie można wykluczyć, że niektóre amfory pochodziły z terenu Bosforu. Według typologii Zeesta

³ B. Sultov, *Ancient Pottery Centre in Moesia Inferior*, Sofia 1976, passim.

⁴ G. Popilian, *Contribution à la typologie des amphores romaines decouvertes en Oltenia (II - III siècle)*, Dacia XVII 1974, s. 137 - 146.

⁵ D. Tudor, *Sucidava II*, Dacia VII, s. 382.

⁶ B. Böttger, *Spätrömische und frühbyzantinische Keramik*, Klio 47, 1966, s. 209 - 235.

znalezione w Novae fragmenty pochodzą z naczyń typu 72a i 72b (?)⁷ (ryc. 3:9) i mogą być datowane na III i IV w.⁸ Podobnie jak naczynia sprowadzone zostały najprawdopodobniej z Portugalii⁹.

Trudniejsza sytuacja jest w przypadku ceramiki stołowej i kuchennej. Dokładne rozróżnienie jest możliwe jedynie przez porównanie rodzajów gliny, użytych domieszek i charakteru powierzchni. Bardzo mało znaleziono fragmentów ceramiki kuchennej. Przeważnie były to części dzbanków i garnków wykonanych z ciemnobrązowej lub szarej gliny z grubymi białymi domieszkami. Jak wskazują analogie, całą tego typu ceramikę produkowano w centrum ceramicznym w Hotnicy, datowanym za pomocą monet na II - IV w.¹⁰ Oczywiście w przypadku fragmentów znalezionych w wykopie DW 3 bardziej prawdopodobne jest datowanie na przełom III i IV w.

Liczniesze i bardziej urozmaicone są fragmenty naczyń stołowych. Dominują fragmenty dzbanków. Były one wykonane z gliny jasnobrązowej. Powierzchnię pokrywano brązową angobą. W jednym przypadku czerwoną farbą i dodatkowo ornamentem w postaci dwóch równoległych, biegnących poziomo po brzuscu rowków, ograniczonych od góry i dołu serią nacięć. Wszystkie dzbanki znajdują analogie w naczyniach znalezionych w różnych częściach Bułgarii. Wspomniany fragment zdobionego brzusca odpowiada naczyniom znanym z Gledka i datowanym na II i III w.¹¹ Naczynia angobowane produkowano do poł. IV w. w Butowie¹². Natomiast niektóre dzbanki z gliny brązowszarej mają swoje odpowiedniki w naczyniach znanych z nekropoli w Nowym Pazarze, datowanej na IV - V w.¹³

Drugim typem naczyń stołowych były miseczki. Wykonane z gliny ciemnobrązowej, wewnątrz pokrywane były brązową angobą. Zdarzało się również zdobienie powierzchni zewnętrznej czerwoną angobą. Zależało to zapewne od przeznaczenia miseczek.

Osobną grupę tworzą fragmenty naczyń z gliny jasnobrązowej z brunatnymi domieszkami. Były to prawdopodobnie kadzielnice. Produkowano je od połowy II do początków III w. w Hotnicy¹⁴, natomiast od końca II w. w Butowie¹⁵. W przypadku wykopu DW 3 należałoby je datować, jak sądzę, na 2 połowę III w.

Ten wstępny przegląd ceramiki pozwala na wyciągnięcie paru wniosków dotyczących nie tylko jednego wykopu, ale całego Novae. Przede wszystkim większość ceramiki, szczególnie tej, która była używana na co dzień, produkowana była albo

⁷ I. Zeest, *Ceramičeskaja tara Bospora*, MIA 83, 1963, s. 120 nn.

⁸ Ibidem, s. 116 - 122.

⁹ J. Alarcão, *Fouilles de Conimbriga*, VI, Paris 1975, passim.

¹⁰ B. Sultov, *Novootkrit keramičen cent'r pri Hotnica ot rimskata i b'lgarskata epoha*, Arheologija XI 1969, s. 12 - 22.

¹¹ C. Dremizova, *Nagrabna mogila kraj s. Gledka*, Arheologija XV 3, 1973, s. 58 - 68.

¹² Sultov, *Novootkrit ...*, s. 20.

¹³ S. Stančev, *Katalog na keramikata ot nekropol do Novy Pazar*, IAI XX 1955, s. 337.

¹⁴ B. Sultov, *Glinieni kadielnici ot Butovo i Hotnica*, IAI XXXVI 1972, s. 177 - 188.

¹⁵ Ibidem, s. 179.

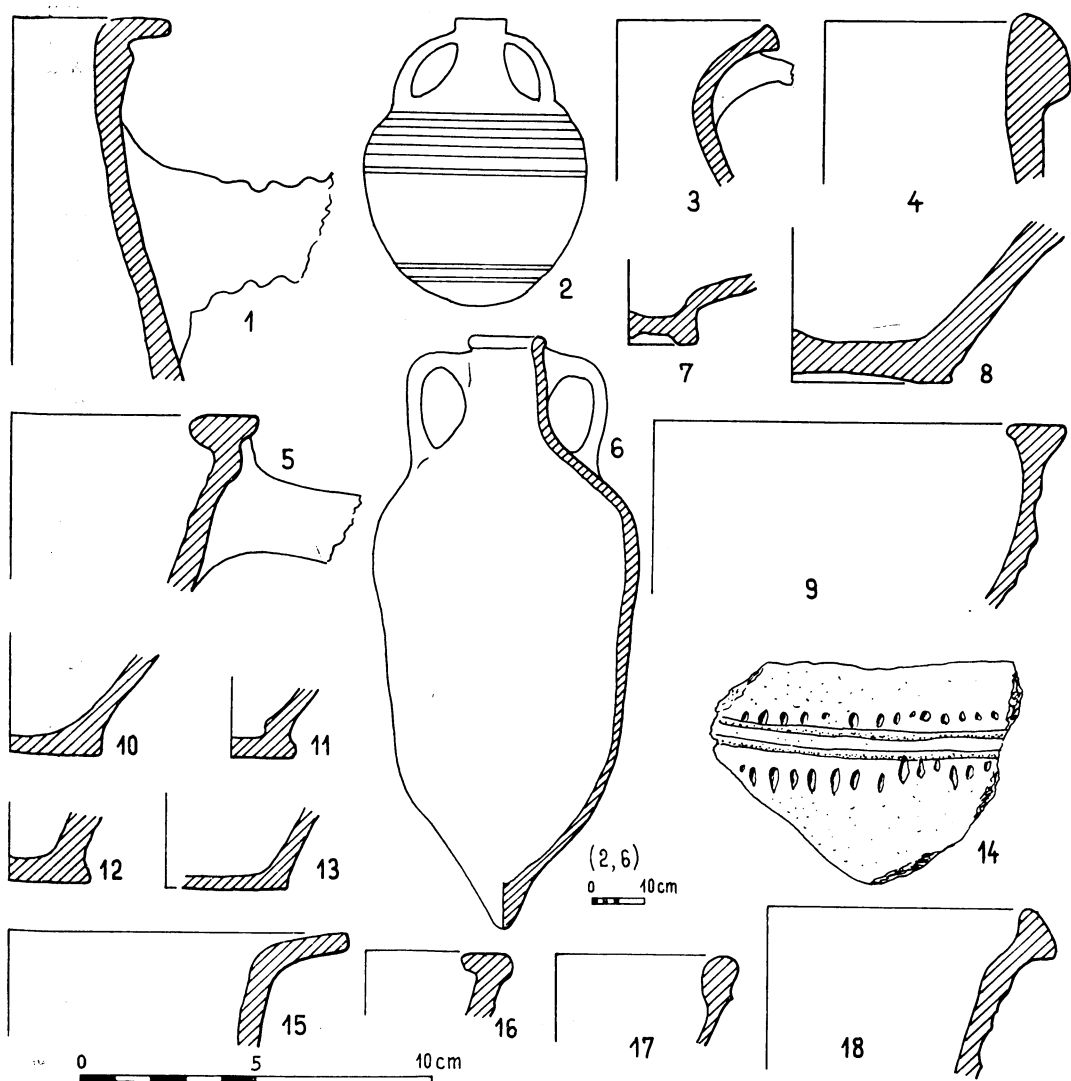
w samym Novae, albo w jego okolicy. Największą różnorodnością odznaczają się naczynia zasobowe. Główne obszary, z których sprowadzano towary, to tereny Dacji, wybrzeża Morza Czarnego i Bosfor¹⁶. Jednocześnie jednak uchwytyny jest konserwatyzm w używaniu naczyń. Wskazuje na to datowanie niektórych fragmentów. W Novae pewne typy naczyń prawdopodobnie używane były dłużej. Zastanawia również dość intensywna, zważywszy wczesny okres rozwoju osadnictwa cywilnego, wymiana z różnymi obszarami samej Mezji. Nasuwa się wniosek, że żywe były kontakty wewnątrz samej prowincji. Zapewne dalsze prace pozwolą na bardziej wszechstronne spojrzenie na cały problem i wyciągnięcie bardziej uniwersalnych wniosków.

KATALOG FRAGMENTÓW CERAMICZNYCH – NOVAE 1983

A. Wykop DW 3 (ryc. 3)

1. Fragment wylewu amfory z imadłem. Gлина jasnobrązowa z białymi domieszkami; powierzchnia zewnętrzna pokryta brązową angobą; śr. 0,045 m, gr. 0,007 m, nr inw. 33/83 m.
2. Fragment wylewu i brzuśca amfory. Gлина jasnobrązowa z brunatnymi domieszkami i miką; IV - VI w., nr inw. 33/83 m.
3. Fragment wylewu amfory ze śladami imadła. Gлина brązowa, dobrze wyrobiona, z zawartością drobnego piasku; powierzchnia zewnętrzna pokryta brązową angobą; śr. 0,045 m, gr. 0,006 m, IV w., nr inw. 33/83 m.
4. Fragment wylewu amfory. Gлина czerwona, dobrze wyrobiona, zawierająca białe kwarcowe domieszki; śr. 0,06 m, gr. 0,01 m, III - IV w., nr inw. 33/83 m.
5. Fragment wylewu amfory z imadłem. Gлина brązowa, dobrze wyrobiona, z drobnym piaskiem i miką; powierzchnia zewnętrzna pokryta brązową angobą; śr. 0,07 m, gr. 0,007 m, III - IV w., nr inw. 33/83 m.
6. Fragment wylewu amfory. Gлина ciemnobrązowa, dobrze wyrobiona, zawierająca drobny piasek; powierzchnia zewnętrzna w kolorze gliny; IV - VI w., nr inw. 33/83 m.
7. Fragment dna miski. Gлина ciemnobrązowa, dobrze wyrobiona, zawierająca drobny piasek; powierzchnia wewnętrzna szara; śr. dna 0,02 m, gr. 0,005 m, nr inw. 33/83 m.
8. Fragment dna misy. Gлина szara, zawierająca drobny piasek; śr. dna 0,045 m, gr. 0,008 m, nr inw. 33/83 m.
9. Fragment miski. Gлина jasnobrązowa, zawierająca brunatne domieszki i mikę; powierzchnia wewnętrzna dokładnie wygładzona; na powierzchni zewnętrznej szerokie płytkie kanele o ostrych brzegach; śr. dna 0,115 m, gr. 0,006 m, nr inw. 34/83 m.
10. Fragment dna miski. Gлина jasnobrązowa, zawierająca drobne brunatne domieszki i mikę; powierzchnia zewnętrzna dokładnie wygładzona; śr. dna 0,03 m, gr. 0,005 m, nr inw. 34/83 m.
11. Fragment dna miski. Gлина jasnobrązowa z drobnymi brunatnymi domieszkami; powierzchnia starannie wygładzona; śr. dna 0,02 m, gr. 0,005 m, nr inw. 34/83 m.
12. Fragment miseczki. Gлина jasnobrązowa, dobrze wyrobiona, zawierająca brunatne domieszki; powierzchnie wygładzone; śr. 0,025 m, gr. 0,008 m, nr inw. 34/83 m.
13. Fragment dna dzbanka. Gлина jasnobrązowa z drobnymi domieszkami; powierzchnia zewnętrzna w kolorze gliny, lekko opalona; śr. dna 0,0035 m, gr. 0,005 m, nr inw. 34/83 m.
14. Fragment brzuśca dzbanka z wylewem. Gлина jasnobrązowa z grubymi brązowymi domiesz-

¹⁶ V. Velov, *Antični nekropoli to svištovski okr'g*, Arheologija VII 1965, s. 27.

Ryc. 3. Novaes 1983. Fragmenty ceramiki, wykop DW 3. Oprac. P. Dyczek, do druku przygotował L. Fijał (numery od 1 do 18 odpowiadają numerom katalogu)

- kami; powierzchnie lekko chropowate; powierzchnia zewnętrzna pokryta czerwoną farbą i ozdobiona ornamentem dwóch poziomo biegnących równoległych rowków, ograniczonych od góry i dołu nacięciami pionowymi; II - III w., śr. 0,05 m, gr. 0,004 m, nr inw. 34/83 m.
15. Fragment wylewu dzbanka. Gлина szara z drobnymi białymi domieszkami i miką; powierzchnia zewnętrzna szara; śr. 0,095 m, gr. 0,006 m, nr inw. 34/83 m.
16. Fragment wylewu dzbanka. Gлина brązowa, dobrze wyrobiona, z drobnym piaskiem; powierzchnia zewnętrzna pokryta plamami brunatnej angoby; śr. 0,04 m, gr. 0,007 m, nr inw. 33/83 m.

17. Fragment wylewu dzbanka. Glina szara przepalana, zawierająca mikę i bąble powietrza; powierzchnia zewnętrzna miejscami przepalona; śr. 0,05 m, gr. 0,004 m, nr inw. 33/83 m.
18. Fragment wylewu dzbanka. Glina szara, z drobnymi białymi wapiennymi (?) domieszkami i miką; śr. 0,075 m, gr. 0,007 m, nr inw. 33/83 m.

B. Fragmenty niezidentyfikowane

19. Fragment brzuśca naczynia z gliny jasnobrązowej z brunatnymi domieszkami; gr. 0,005 m, nr inw. 33/83 m.
20. Fragment brzuśca naczynia z gliny brązowej dobrze wyrobionej, ze śladami brunatnej angoby; gr. 0,006 m, nr inw. 33/83 m.
21. Fragment naczynia z gliny jasnobrązowej, mocno spieczonej, zawierającej mikę; nr inw. 33/83 m.
22. Fragment naczynia z gliny jasnobrązowej; powierzchnia była pokryta brunatną angobą; zachował się fragment grafitu (?) w kształcie arabskiej cyfry „1”; gr. 0,005 m, nr inw. 33/83 m.
23. Fragment brzuśca naczynia z gliny jasnobrązowej; powierzchnia zewnętrzna pokryta płytkimi szerokimi kanelami; gr. 0,007 m, nr inw. 33/83 m.
24. Fragment naczynia z gliny czerwonej; przełom szary; nr inw. 33/83 m.
25. Fragment naczynia z gliny jasnobrązowej z białymi domieszkami; jedna powierzchnia pokryta brunatną, a druga brązową angobą; na powierzchni zewnętrznej (?) widoczne trzy równoległe rowki biegnące poziomo (?), o szer. 0,0015 m; gr. 0,005 m, nr inw. 34/83 m.
26. Fragment naczynia z gliny jasnobrązowej, dobrze wyrobionej; powierzchnia pokryta brunatną angobą; gr. 0,007 m, nr inw. 34/83 m.
27. Fragment naczynia z gliny jasnobrązowej, dobrze wyrobionej; powierzchnia pokryta czerwoną angobą; gr. 0,007 m, nr inw. 34/83 m.
28. Fragment imadła z gliny jasnobrązowej; powierzchnia pokryta angobą brązową; gr. 0,018 m, szer. 0,029 m.
29. Fragment imadła z gliny jasnobrązowej, dobrze wyrobionej; zawierającej białe domieszki; gr. 0,02 m, szer. 0,032 m, nr inw. 34/83 m.
30. Fragment imadła z gliny jasnobrązowej; powierzchnia pokryta gęstymi rowkami, całe imadło skrócone wokół własnej osi; powierzchnia pokryta brunatną angobą; przekrój okrągły, śr. 0,03 m.

THE SELECTED POTTERY FROM NOVAE – 1983 CAMPAIGN

Summary

During the excavation campaign in the Danubian legionary fortress Novae which took place in 1983 the work was concentrated on uncovering valetudinarium. On the square III, 333, 334, 353, 354 – there was an excavation carried out which was marked with symbol DW 3. The architectonic content and stratigraphy made it possible to state precisely that on the level of 38.70 - 39.00 m a.s.l. there are strata corresponding to the early civil settlement. There was found a floor and the debris stratum connected with the earliest settlement in this area after the military hospital was left. In these strata there were found coins of: Aurelian, Probus and Diocletianus which facilitated the dating of the whole level. This in turn made possible a more precise dating of pottery found in these strata. Among the fragments of vessels were dominant parts of amphorae. There were also found fragments of kitchen and fine pottery. All types of vessels were produced not far from Novae – mainly in pottery centres: Butovo and Hotnica. Amphorae were in part imported from Dacia, Black Sea coast and Bosphorus. The whole pottery material may be dated to the turn of the 3rd and 4th centuries A.D.